

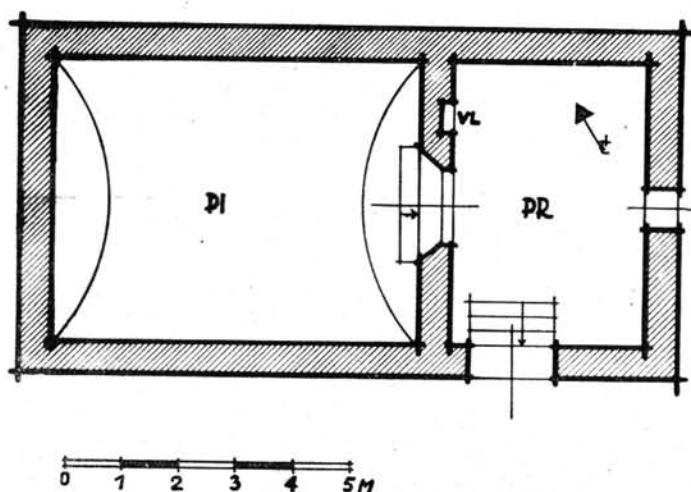
Adatok a Balaton melléki szőlőhegyek népi építkezéséhez

A Balatonfelvidék népi köépítkezésének legváltozatosabb, legszebb példányait talán kint a szőlőhegyekben találjuk meg. Ha a megadott tájnak többé-kevésbé meg is van a jellegzetes prэшáz építésformája, mégis még a közvetlen szomszédságban is alakban, időben meglehetősen eltérő épületek állhatnak.

Egy korábbi tanulmányomban¹ pontosan datálható XVIII. századbeli prэшázakat mutattam be, most részben az időközben (1956–1963) talált és felvett, szintén évszámmal megjelölt hegybeli épületeket tárgyalom, részben olyanokat, amelyek építés-ideje a stílusanalógiák alapján a XVIII. századra tehető.

A Balaton északi partján, a Balatonfelvidéken feltűnő a prэшázak bámulatos formagazdagsága, változatossága. Valószínű, hogy ebben a formaváltozatosságban a Balaton mellékének, mint régi kultúrtájnak, valami szerepe van. Emellett szól, hogy a tótól alig tíz-tizenöt kilométerre eltávolodva máris egyszerűbb formákat, az adott tájban meglehetősen hasonló, egyező típusú prэшázakat láthatunk. A lesenceistvándi, lesencetomaji, várkölygi szőlőhegyekben úgyszólván csak egyfajta prэшáz

épült: egyszerű zsupfedeles, egy vagy kétosztatu, parasztház (lakóház) formájú prэшáz. A Káli mendence szélén is leegyszerűsödik a prэшáz, a pince. Ugyanakkor Balatonudvari—Akali felett a szőlőhegyekben a legkülönbözőbb és olykor igen díszes épületeket emeltek. Mindez esetleg arra vezethető vissza, hogy a Balaton melléki szőlőbirtokok tulajdonosai közt gyakrabban akadhattunk városi polgárookra, kis- vagy középnemesekre.

155. kép. Az előző képen bemutatott prэшáz alaprajza
Abb. 155. Grundriss des Kelterhauses Abb. 154.

154. kép. Szántó Gyula prэшáza, 1773,
Vörösberény—Újhegy
Abb. 154. Kelterhaus von Gyula Szántó aus 1773
in Vörösberény—Újhegy

Mindeddig nem tisztázott a Balaton-felvidéki népi építkezés területén a beköltözött németek szerepe. Kétségtelen, hogy a németek a betelepedésük után elég korán szereztek maguknak szőlőbirtokot a Balaton felé tekintő napos hegyoldalokban, s emellett a községük határában, a magasan fekvő és aránylag zord éghajlatú, a szőlőművelésre kedvezőtlen földeken is létesíthettek szőlőket.² De az utóbbi, a községek határában létesített szőlők legnagyobb része nem vált be és ma már csak a dűlőnevek őrzik az egykori szőlőtelepítések emlékét. Több Balaton-menti prэшáz német felirata német építetőre

156. kép. A Vörösberény—újhegyi présház barokkos szemöldökgerendája évszámmal

Abb. 156. Gesimsträger von Barockstil aus dem Kelterhaus in Vörösberény—Újhegy

utal, máskor a feltűnően hasonló stílus hozza közelebbi vonatkozásba a német falut (pl. Vöröstót) a szőlőhegybeli épülettel. Az itteni németség fejlett lakáskultúrája elvitathatatlan és olykor ugyanaz a lakályosság, belső rend mutatkozik a présházak beosztásában, a szoba berendezési tárgyaiban, módjában, formájában, a hegyi hajlék jól használható konyhájában, mint a német faluban.

Az igen változatos szőlőhegybeli építkezés az oka, hogy nem könnyű feladat a présházakat csoportosítani, rendszerbe foglalni és így tárgyalni. A

157. kép. Aszófői rompince faragott szemöldökfája

Abb. 157. Gesimsträger mit Schnitzerei aus einer Kellerruine in Aszófő

felosztás alapja különböző lehet, így tárgyalhatjuk a szőlőbeli épületeket a tájegységek szerint, mert ha változatos is az építkezés, azonos földrajzi körülmények, gazdasági viszonyok bizonyos fokú irányt szabnak annak, azt se feledve, hogy egymáshoz hasonló történeti múlttal rendelkező falvakhoz tartoznak. Olykor helyi divatok bukkannak fel és ezek a présházaknál is jelentkeznek.

De tárgyalhatók objektumaink típusok szerint is, pl. külön csoportban a boronapincék. Adhatják a felosztás alapját a történeti stílusok, mert ezek gyakran kétségtelenül felismerhetők, így beszélhetünk barokk, copf, klasszicizáló stb. stílusú présházakról. De függetlenül a stílustól, szó lehet körülhatárol-

158. kép. Nemesgulács—hármashegyí présház 1775-ből

Abb. 153. Kelterhaus aus dem Jahr 1775 in Nemesgulács—Hármashegy

ható időszakról, pl. a XVIII. század eleji, XVIII. század végi hegybeli építkezésről, amikor is egyszerre tárgyaljuk a történeti stílus bélyegét magán viselő urasági barokk borházat és az egyszerű, de szintén pontosan datálható, megközelítőleg ugyanazon évtizedből származó nádfedelees egyszerű parasztpincét.

E többfajta csoportosítás közül az utóbbit választjuk, talán mert ez bizonyult a legalkalmasabbnak a rendszerezésre. Az azonos kor többé-kevésbé hasonló építőtechnikát, hasonló stílust és sok egyebet jelent, hozzátevé azonban, hogy ez nincs feltétlenül mindig így, kivételek akadnak. Természetesen ezen belül a típusok osztályozását is szemmel tartjuk és ennek megfelelően tárgyaljuk épületeinket.

Szóba jöhetne még az is, hogy a leírás, az ismeretetés alapjául egy-egy kiragadott elemet, pl. a tűz-

159. kép. Vászoly-öreghegyi Tóth Károly-féle présház
Abb. 159. Kelterhaus von Károly Tóth in Vászoly-Öreghegy

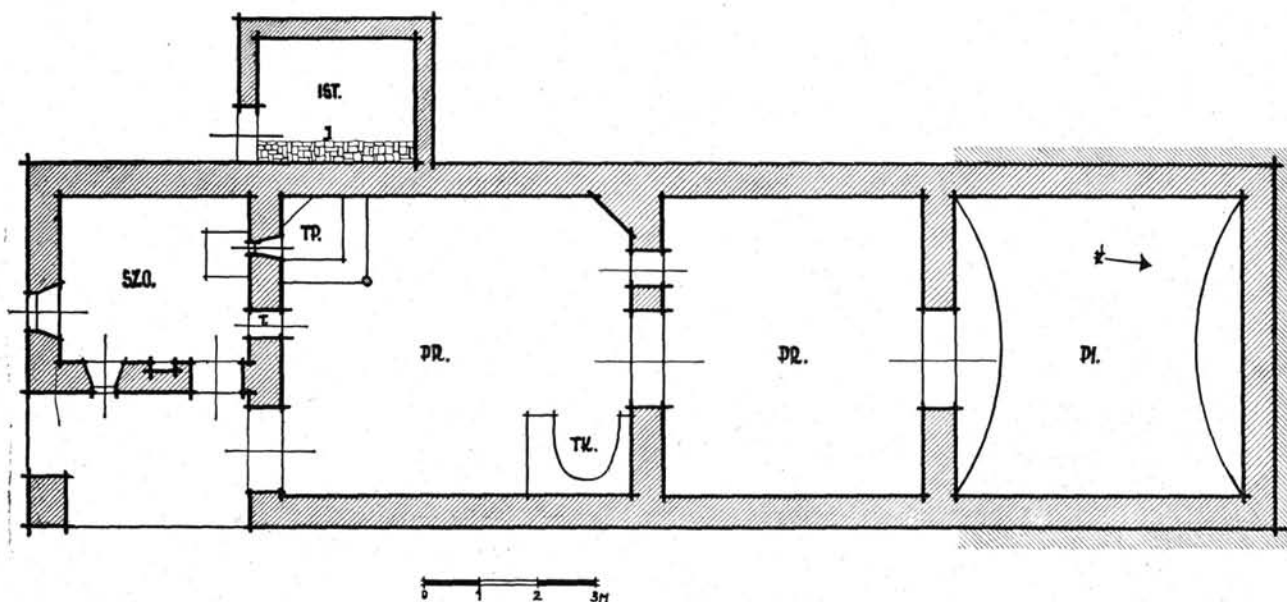
helyet válasszuk. Ám végső soron az elemek lényege csak összefüggésükben érthető meg, szükséges tehát, hogy először az egész épületet mutassuk be, ismertessük minden elemével egyetemben, s csak utóbb emeljünk ki elemeket, külön, részletesen szólva azok funkciójáról, fejlődéstörténetéről. Külön nagy összefoglaló téma lehet pl. a présházak tüzelőrendszere vagy a présházajtó, zár stb., de

mindez csak az egyes présház típusok részletes ismertetése után jöhet szóba.

Általában kétféle présház típust különböztethetünk meg: az egyszintes és a kétszintes présházat. Az egyszintes (földszintes ház jellegű) présház egyszerűbb falusi lakóháza emlékeztet, rendszerint elől-hátul csúcsfalas és magában foglalja többé-kevésbé egy szinten a présházat, a pincét. Fejlettebb alakjában kis szobával bővül, hátul pedig a pince már nem egyszerű mennyezetes, hanem kőbolthajtásos építmény, amit a legtöbbször ráhúzott földdel fednek be. Az egyes helyiségek szintjei közt mindössze annyi a különbség, hogy a pince húsz-harminc centiméterrel mélyebben fekszik a présháznál, a szobánál.

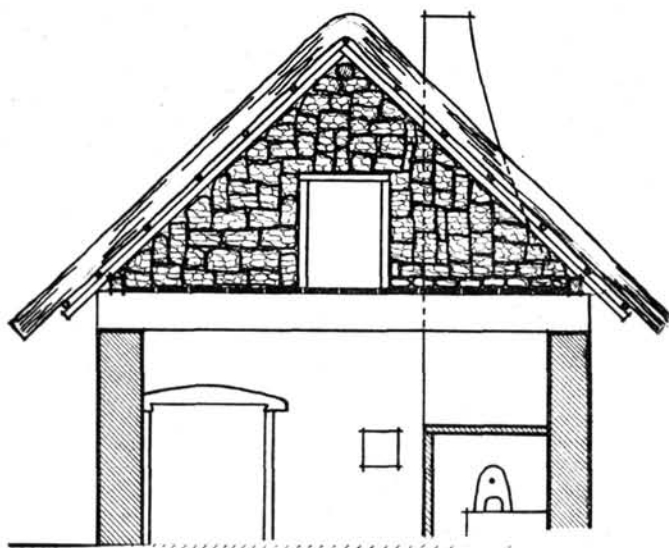
Az egyszintes présházak sorában elsőnek egy vörösberényi présházat ismertetek. (Újhegy, Szántó Gyula présháza. 1956. évi gyűjtés, 154–156. kép). Kívülről megtekintve egészen egyszerű, jellegtelen parasztház formájú, aminek náddal fedett szelemenestetőszékét elől-hátul kőcsúcsfal tartja, ollóközbeiktatása nélkül. A 60 cm vastag kőfalú, kéthelyiségű, kívül 200 cm falmagasságú épületben elől kis (330x486 cm alapterületű) présház, hátul bolthajtásos, kőfalú pince van. A présház 50 cm-rel mélyebb a külszinnél, a pince 20 cm-rel a présháznál.

A présháznak két érdekessége van. Az egyik az, hogy a nádtetős fedélszék alatt kőbolthajtásos pince húzódik meg, a másik pedig a pince faajtó kerete-

160. kép. Az előző présház alaprajza

Abb. 160. Grundriss des Kelterhauses Abb. 159.

161. kép. Az előző présház keresztmetszete
Abb. 161. Querschnitt des Kelterhauses Abb. 159.

lésének díszítése. Az efajta, lakóházformájú pincék általában fagerendamennyezetesek, széles, vastag pallókkal. (E tájon boronyapincéknek nevezik, ám-bár fából csak a mennyezetük épült.) Kőbolthajtásos pince felett a legtöbbször nincsen tető, hanem csak egyszerű földhányás.

A pinceajtófélfa, a szemöldökgerenda barokkos faragású. A szemöldökfán a vésett felirat: ANNO 1773. — A 132x168 cm nagyságú ajtó valaha srófkulcsra³ járhatott, erre utal az ajtószárfába fúrt lyuk. A pinceajtók szemöldökfájának barokkos ízü faragott díszé többször előfordul vidékünkön, másutt azonban általában a faragás hullámvonalai mélyebbek, aránylag nagyobbak, mint pl. Aszófő határában egy nompincénél (157. kép), vagy Akali felett a Leshegyen, Rezi szőlőhegyében stb. egy-egy présháznál.

A Hármashégyen, a gulácsi határban a szőlőben található egy, a berényihez hasonló külsejű egyszerű parasztprésház, csúcsfalas, nádtetős épület, belül szoba+présház+pince beosztással, a pinceajtó szemöldökfáján vésett évszámmal: 1775. E vésett évszám nélkül alig tétéleznénk fel régiségét, már azért sem, mert homlokfalát valószínűleg megújították. (Iglói Ferenc tulajdona. 1956. évi gyűjt. 158. kép).

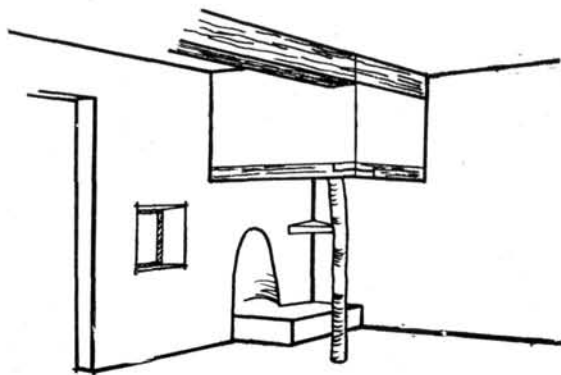
Az alább tárgyalandó két présház egymáshoz elég közel fekszik (Vászoly, Balatonudvari szőlőhegye), évszám nélküliek, de stílusuk alapján rész-

ben a XVIII. század végére kell helyoznünk építési idejüket.

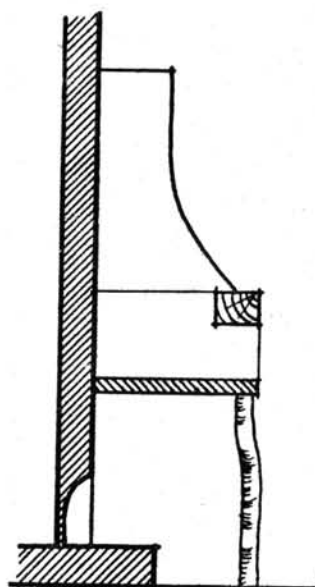
A vászolyi présház (Öreghegy, Tóth Károly tulajdona. 1952. évi gyűjt. 159—164. kép) meglehetősen hanyatló jellegű, mindenütt egyéb műveltség-ágak ellepte szőlőterületen fekszik.⁴ Romosodásnak indult, félig tetőtlen, tárt ajtajú épület, aminek közelében egy nagyobb, 1755. évből származó présház áll.⁵ — Az itt tárgyalt présház feltűnősége a szoba melletti szép árkádos, pilléres tornác, ahonnan a présház bejárata is nyílik, nemkülönben itt van a deszkamennyezetbe vágott padlásfeljáró is. Elöl a csúcsfalán domborműves stukkódísz: szőlőfürtös vessző. Hasonló szőlőfürtös motívum elég gyakori a környék XIX. század eleji présházainál, ahogy az ablak stukkó keretelése is erre a korra utal. Hasonló jellegű csúcsfalas présház található pl. Balatonudvari felett a szőlőhegyben 1921-es évszámmal.

A 60 cm vastag kőfalú épület első helyisége a 285x328 cm alapterületű, 225 cm magas, földes, fagmennyezetes szoba alacsony (155 cm magas) ajtóval, kis (68x77 cm), keresztvasas ablakkal. Vaklika farámás, a sarokban a zöld szemes kályha helye, mellette a falban a présházba vezető, deszkával bélelt tálaló nyílása. Az utóbbi bizonyos fokú kényelemre utal, arra, hogy huzamosabb ideig tartózkodhattak a házban, az itt levők otthonosan akarták magukat érezni, a présház tűzelőjén meleg ételeket készítettek, szabályszerűen étkeztek. Napjainkban mindebből a lakályosságból semmi sem maradt, a különben jó karban levő erős faajtó tárva-nyitva, amellett, hogy a szobában levő kapa, fejtekercs, a földes padlón szétszórt széna elárulja, hogy ideiglenes alvóhelynek használják.

A tornácból nyílik a régi típusú, fatengelyes ajtóval⁶ zárható, padlásolt, 465x614 cm alapterületű,

162. kép. Az előző présház tűzhelye
Abb. 162. Feuerherd des Kelterhauses Abb. 159.

163. kép. A tűzhely keresztmetszete
Abb. 163. Querschnitt des Feuerherdes
Abb. 162.

268 cm magas préház, ami után még egy préház-forma helyiség következik, végül a bolthajtásos pince. A második préházhelyiség falán kővel berakott ablaknyílást láthatunk, az ajtó két oldala mellett pedig két szellőzőnyílást.

Az első préházban megtaláljuk a tiprókád részére épített 35 cm magas kőpadkát, a másik sarokban a tűzhelyet. E tűzhelytípus itt a környéken meglehetősen gyakori: alacsony, 40 cm magas, négyszögletes, kőből rakott tűzpadka, ahonnan fűtötték a szobabeli kályhát is. Felette a sarokban, falba építve háromszögletű kő szikrafogónak, még feljebb téglából rakott szabadkémény, az utóbbi alul négyszögletes (157x157 cm alapú, 114 cm magas), szintén téglafalú, vakolt, egyik sarkán 168 cm magas fadúcra támaszkodó nagy szikrafogóban végződik. Természetesen a szikrafogó, illetve a szabadkémény a mennyezet többi gerendáinál vastagabb gerendára épült.

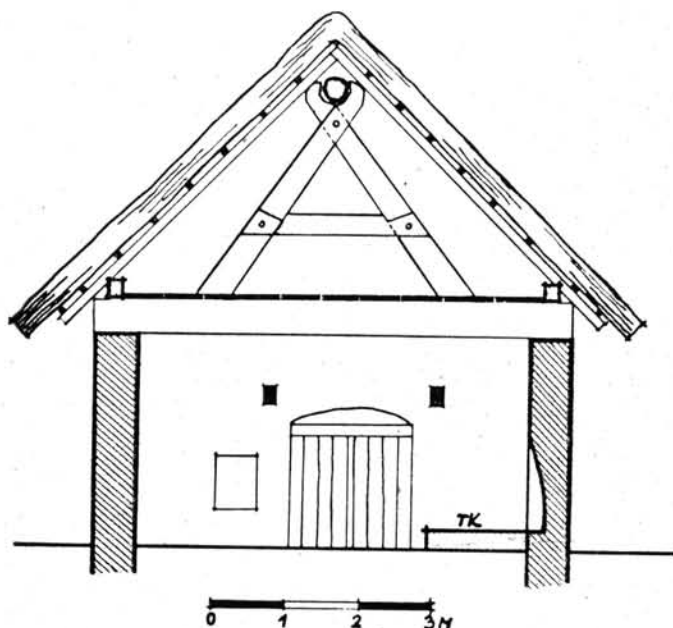
E tüzelőrendszerrel voltaképpen két szikrafogó van, egyik a tűzpadka felett 90 cm magasan a falba épített háromszögletű kő, a másik, a nagy négyszögletes, szabadkéményt tartó szikrafogó. Kezdetlegesebb préházakban csak a falba erősített követ találjuk meg, itt emellett a fejlettebb forma is megvan.

A hegyben meglehetősen általános, hogy a préházhoz oldalt — valószínűleg utóbb — kis istálló építenek. Ezt találjuk meg préházunknál is: vakolt kőfalú, nádtetős helyiség, amiben jászolnak 38 cm magas, 47 cm széles kőpadkát raktak.

A nádazott tetőszerkezet szelemenese, az utóbbit három (elől a szoba—préház közti válaszfalnál és hátul) — kőből rakott tűzfal és egy (a két préház közti válaszfal előtt 90 cm-re) hegyesszögű olló tartja. A bolthajtásos pincét földdel hányták be.

Mindent egybevetve valószínű, hogy eredetileg csak a bolt-pincét és az előtte levő préházat építették a XVIII. század végefelé, majd később, talán jobb gazdasági viszonyok közt a XIX. század elején még egy préházat és tornácot szobát építettek hozzá. Akkortájt ez a bővítés divatos lehetett, mert hasonló préházat találunk a szomszédos Balatonudvari szőlőhegyében is, a Leshegyen.

A leshegyi pincénél (Höbei tulajdona. 1956. évi gyűjt. 165—167. kép) a szoba mellett szintén árkád, pilléres nyitott tornác látható. A 60 cm vastag téglafalú, 255 cm, tehát aránylag magas szoba szép bolthajtásos, ajtaja a tornácra nyílik, lényegében tehát megegyezik a Balaton-felvidéki régebbi füstös házakkal. A kőfalú préház szintén bolthajtásos, megtalálható benne a tiprókád padkája, nemkülönben a bolthajtásba beépített, a fentebb tárgyalt (Tóth) préházhoz hasonló négyszögletes, kandallószerű szikrafogó szabadkéménnyel. A préház falán a pinceajtó felett szénrel írt kezdetleges felírat: — „Itt volt botska Tipro 1839 dikbe” —, majd odébb felírt rovásban az egyes szüretetek akószámai.

164. kép. Az előző préház tetőszerkezeti rajza
Abb. 164. Dachkonstruktion des Kelterhauses Abb. 159.

165. kép. A Balatonudvari-leshegyi Höbel-féle présház

Abb. 165. Kelterhaus von Höbel
in Balatonudvari-Leshegy

A 285 cm magas pince bolthajtásos, szintén a tető alatt van. A szelemenés tetőszerkezetet három helyen — elől, a szoba—présház közötti válaszfal-nál és hátul csücsfal, míg közben két álló tartja. A padlástér alaposabb átvizsgálása fényt derít a ház múltjára: kiderül, hogy a szoba—présház közti válaszfal felett a csücsfal a padlástérben szabályosan vakolt, szellőzőnyílása keretelt, tehát külső oromfala volt az eredetileg csak két helyiségű présháznak, amihez utóbb, a XIX. század elején építettek a tornácos szobát. A présház mellső falán fel is lelhető a berakott, elvakolt ajtónyílás, az eredeti bejárat helye. A présház különben ma is még eredeti funkcióját tölti be, ajtaja zárt.

Úgy látszik tehát, hogy a múlt század elején divatos lehetett a présházak bővítése, kényelmesebb lakószobával, szép tornáccal való kiegészítése, ilyen bővítésekkel másutt is találkozhatunk, pl. a távolabbi Kőorra (Várvölgye szőlőhegye) oldalán is láthatunk kétszintes présházat, aminek első része (a szoba és az alatta levő pince) újabb keletű.

A legszebb Balaton környéki présházak a kétszintes épületek közül kerülnek ki: ezek a legváltozatosabbak, s a legjobban közelítik meg a városi lakóház formáját, itt a legtöbb dísz, az ékítmény, a legszebb építészeti elem. Kétszintes présház a Balaton északi partján majd mindenütt felbukkanik, a legjobb példákat mégis Akali—Pécsely környékén találjuk.

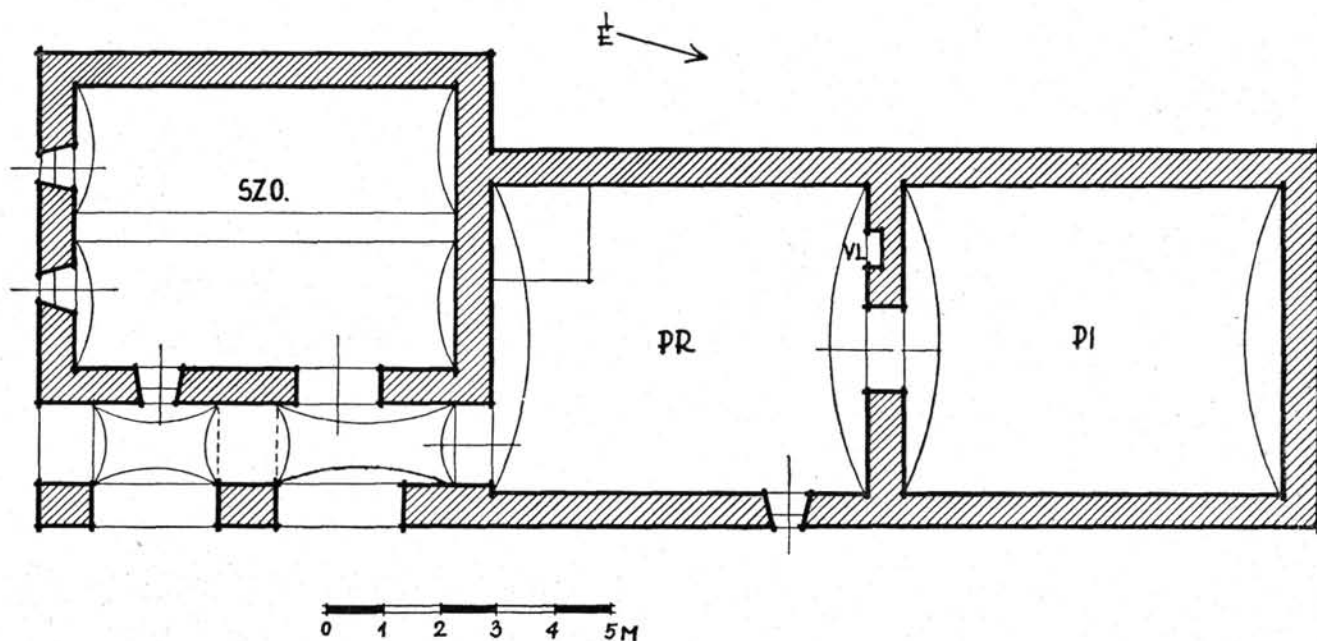
A Balatonudvarihoz tartozó Leshegyen egy 1718-as évszámmal ellátott kétszintes présház áll (Muray Károly tulajdona. 1955. évi gyűjt. 168—169. kép). A kőfalú épület felső szintjén szoba—présház, az alsó szinten bolthajtásos pince van, az utóbbi bejáratát 180 cm széles, 1928-ban készült betonfedővel fedték, bizonyosságul annak, hogy a kétszázéves épület akkor még használható volt. Homlokzatán festett szalagdísz, a felső vízszintes szalagban váltakozva piros és fehér hullámos ornamentika (a futókutya néven ismert hullámvonalszerű díszítés), a két szélső függőleges szalagdíszben piros csíkozás, váltakozva kék négyzetekkel. Az oromfalon pirosan festett felirat: ANNO 1718. — Az épület régiségére utal a sok — összesen négy — vaklik. A présház ajtaja fatengelyes, hasonlóan a fentebb említett épülethez, padlásolt, a sarokban téglá szabadkéménnyel. Az épület oldalához istálló csatlakozik.

A hagyomány szerint állítólag dézsmapince volt, ahová a tizedváltáságot hordták össze. Korábban mentshelyi gazda volt a tulajdonosa, különben az épület többször cserélt gazdát, végül is jelenlegi tulajdonosa, egy balatonudvari ember vette meg. Különben ezt a sűrű tulajdonoscsere más présházakkal kapcsolatban is gyakran hallhatjuk. A szőlőgazdálkodás rentibilitásának hullámsására vet fényt, hogy a présház 1924-ben romosodásnak indult, akkor már teteje seny volt. Az új tulajdonos azonban tetemes áldozattal rendbehozatta. (Költséges kiadás a hegyben építkezni, tekintve, hogy a szőlőben sem víz, sem murva nincsen, a vizet a Balatonról kellett felhozni, erdőről a murvát.) Ké-

166. kép. Tornácrészlet a Höbel-féle présházból

Abb. 166. Teil der Diele aus dem Kelterhaus von Höbel

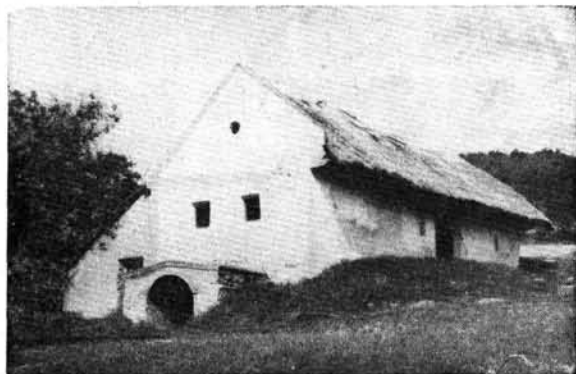
167. kép. Előző oldali prэшáz alaprajza

Abb. 167. Grundriss des Kelterhauses Abb. 165.

sőbb újabb osztozkodásra került a sor, s akkor kétváltástották az épületet: a prэшázat válaszfallal osztották ketté, az elrekesztett részbe sparherttel raktak. Hasonlóképpen alakult az alul levő pince is; kőfallal kettéváltástották, s az egyik részben oldalt külön bejáratot vágtak, így az osztozkodó testvéreknek külön prэшázuk és külön pincéjük lett.

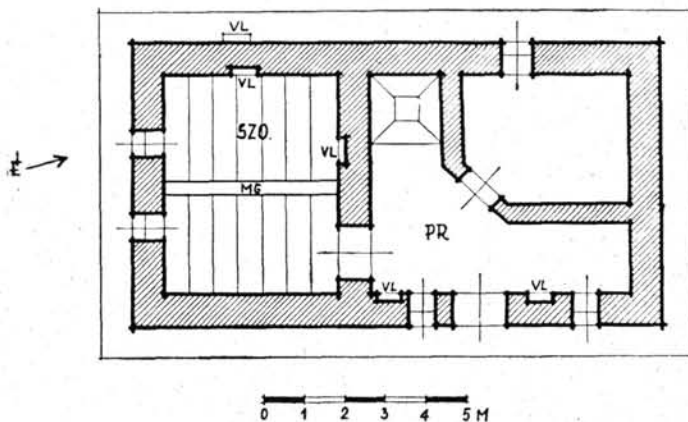
Mindez azonban napjainkban már elvesztette jelentőségét, a helyiségek ajtaja tárva-nyitva, a

szoba szénával teli, a prэшáz előtti nagy kukoricás a termelés mód megváltozására utal. Prэшázunk így igazában talaját, szerepét veszítette, takarmányt tartanak benne, vagy esetleg olykor meghál benne a kinn dolgozó. Van ugyan valami kevés szőlő a közelben, ennek termését azonban egy másik prэшázba szállítják. A most tárgyalt prэшáz különben aránylag közel, alig fél óra járásnyira esik a falutól (Balatonudvaritól), valószínű tehát, hogy építése

169. kép. 1718-as évszámú prэшáz
Balatonudvari-Leshegyről

Abb. 168. Kelterhaus aus dem Jahr 1718
in Balatonudvari-Leshegy

169. kép. Az előző prэшáz alaprajza

Abb. 169. Grundriss des Kelterhauses Abb. 168.

idején valami távolabbi községben (vagy akár városban) lakott tulajdonosa, mert hisz csak így volt értelme a szobának, a konyhaszerű főzőhelyiségnek. A nagyobb terjedelmet magyarázni lehet azzal, hogy valóban dézsmapince lehetett.

Akali felett a Fénye szőlőhegyben több, azonos felépítésű kétszintes (emeletes jellegű) présház látható, mindezek építészetiileg teljesen hasonló minta után készültek, a felső szinten szoba+présház, az alsó szinten bolthajtásos pince beosztással. Egyformán nádfedezésű épületek, homlokzatuk azonban igen díszes, gazdag ékítményekben és a strukkódíszben különbségek vannak, az oromfalra írt évszámok különböző évekre utalnak. Az e csoportba tartozó présházak legrégebbje 1791-ből származik, a homlokzat ablakszélei felett mintegy szemöldökként elnépiesedett szalagfűzért veszünk észre e stílusjelleg a XVIII. század végére, a hanyatló barokk, a copf korára utal (170. kép).

A présház külső ajtajára van az évszám karcolva: ANNO 1791. — Kéménye szintén korabelinek mutatkozik. Különben az épületet a gyűjtés idején (1956) még használták.

Pontosan ugyanezt a présházformát láthatjuk itt a hegyben, egészen közel, de egyszerűbb kivitelű homlokzattal (1823-as évszámmal, 171. kép), majd egy másik présházat,⁷ elnépiesedett copf szalagfű-

171. kép. 1823-as évszámú présház Akali-Leshegyről
Abb. 171. Kelterhaus vom Jahr 1823 in Akali-Leshegy

170. kép. 1791-es présház homlokzata Akali-Fénye szőlőhegyről

Abb. 170. Front eines Kelterhauses vom Jahr 1791 in Akali-Fénye

zérrel az ablakok felett (1836), végül egy harmadikon romantikus ízü díszítmények mutatkoznak (1850-ből, 172. kép). — Mindez azt bizonyítja, hogy építészetiileg, belső szerkezetben ugyanezt a présházformát építették, ismételték hatvan éven át, ugyanakkor azonban a külső díszítés, a stukkó az időközben változó történeti stílusoknak megfelelően szintén változott, elnépiesedett formában, olykor meglehetősen megkésve.

Itt kell rámutatnom a kétszintű, szép stukkódíszes oromfalú, homlokzatú présházak sajátos kettősségére: ugyanis amíg a présház előlről, a homlokzat felől megtekintve emeletes, városi jellegű, díszes oromfalú, polgári eredetű épületként hat, ugyanakkor oldalról, de különösen hátulról megközelítve egészen egyszerű, szegényes, földszintes kis paraszthajléknak látszik. Hegyoldalban épülve természetes, hogy oldalról földszintes, előlről viszont emeletes épületként hat, másrészt azonban azt már a sajátos egykori ízlés sugallhatta, hogy

172. kép. 1850-es évszámú prэшház Akali-Fenye szőlőhegyről

Abb. 172. Kelterhaus vom Jahr 1850 in Akali, Weinberg Fenye

minden dísz a homlokfalra, a csúcsfalra pazaroltak, míg az oldalfalakra ezekből a pompázatos ékítményekből semmi sem jutott. (V. ö. 177—178. kép.)

Kétszintes (fenn prэшház+szoba, lenn bolthajtásos pince) szerkezetű egy szentgyörgyhegyi prэшház, Hegymagas felett (Varga Antalné tul., 1956. évi gyűjt.),⁸ hanyatló barokk (copf) oromzattal, s ezen meglehetősen nehezen kivehető évszámmal: 1792. A csúcsfalhoz hasonló copf vonalú oromzat van a pincegádor felett is.

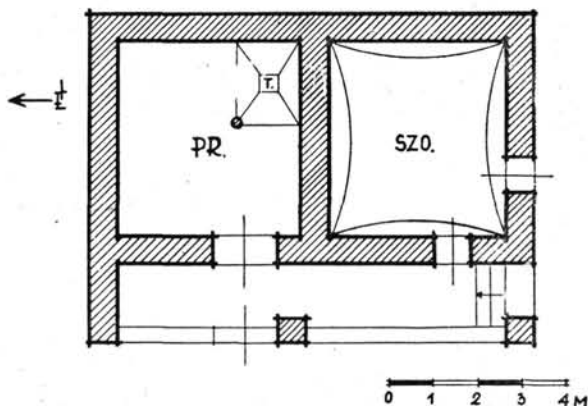

173. kép. Akali-Fenye szőlőhegyi Bogdán-féle prэшház

Abb. 173. Kelterhaus von Bogdán in Akali, Weinberg Fenye

Az alábbiakban évszám nélküli kétszintes prэшházakat mutatok be, a stílusanalógiák alapján feltehetőleg ezek is a XVIII. század vége felé épülhettek.

Az Akali feletti Fenye szőlőhegyben levő egyik prэшház (Bogdán tul., 1952. évi gyűjt. 173—174. kép) külsőleg többé-kevésbé hasonló egy örvényesi prэшházhoz⁹ (1781), beosztásban azonban eltér amattól, amennyiben a mellvédés, két pilléres tornácról a konyhába és innen a szép bolthajtásos szobába jutunk. A padlósolt konyha (vagy prэшház) egyik sarkában tűzhely, felette téglaszabakmémény van. A négyzetalakú szikrafogó itt egészen keskeny, sarkát fehérre meszelt téglaszabakmémény támogatja. Mondják, hogy régebben négyszögletes kemence állott a sza-

174. kép. Az előző prэшház alaprajza

Abb. 174. Grundriss des Kelterhauses Abb. 173.

badkémény alatt, jelezve, hogy a prэшházat állandó lakásnak is használták, egy ideig vincellér lakás volt. Az épület alatt van a bolthajtásos pince, míg a ház oldalánál istálló helyezkedik el.

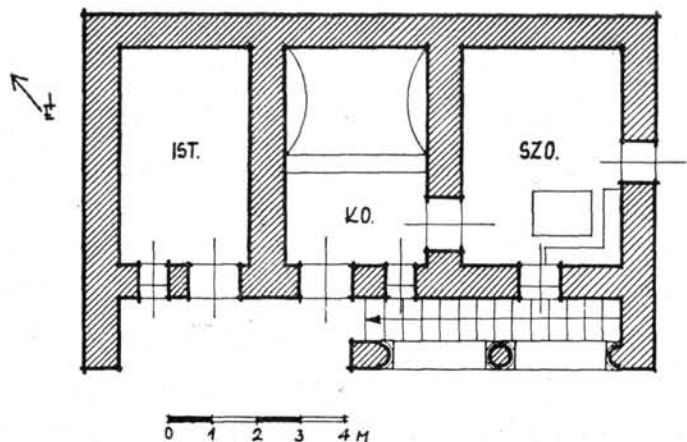
A legszebb prэшházak egyike a pécselyi hegyben látható (Haász Ferenc tulajdona, 1956. évi gyűjt. 175—176. kép).¹⁰ Korábban vöröstói birtokosé volt, tehát német telepesé, ma is német a birtokosa. Hegyoldalba épített kétszintes épület, a felső szinten szoba+konyha+istálló beosztással, az alsó szintre került a bolthajtásos pince. Kőfalának vastagsága 68 cm, tehát valamivel vastagabb az átlagos pincefalaknál. Szép barokk ívelésű oromfala volt a gyűjtés idején, de már korábban is elrontották a homlokzat összhatását, amennyiben a homlokzat elé osztzkodás kapcsán egy bolthajtásos, földdel fedett pincét építettek, utóbb pedig, az 1960-

175. kép. A Haász-féle préház a pécselei hegyen
Abb. 175. Kelterhaus von Haász auf dem Weinberg
von Pécselei

as évek elején a barokk ívelésű tetőt is átalakították.

A préház kimagasló értéke a hosszanti oldal oszlopos, félköríves, árkádos tornáca, amihez hasonló kompozíció a Balaton-felvidéken sehol sem akad. Az árkádos, mellvédes tornác a szoba és részben a konyha előtt van, míg az épület hátsó része (az istálló) előtt teljesen nyitott a tornác. De az egész tornác voltaképpen csak lépcsőfeljárt, amely-

176. kép. A Haász-féle préház alaprajza
Abb. 176. Grundriss des Kelterhauses von Haász Abb. 175.

ben tizenöt lépcsőfok vezet le a földszintre, a pincebejárat elé, az árkádos tornácra tehát vízszintes síkban nem lehet közlekedni. Kétségtelen tehát, hogy a harmonikus, szépvonalú és ritmusú tornác kizárólag esztétikai célból készült, kívülről a hasonló jellegű Balaton-felvidéki falusi házak árkádos tornácait utánozza.

A famennyezetes szobát lakályosan rendezték be, falbaépített szekrényke (falkászli), asztal, sarokpad, székek találhatók itt. A konyha eredetileg szabadkéményes volt, csak 1944-ben falazták be és lát-

177. kép. A Pécselei-öreghegyi Wein-féle préház homlokzata
Abb. 177. Front des Kelterhauses von Wein
in Pécselei-Öreghegy

ták el sparhettel. Az istállója szintén famennyezetes, a bolthajtásos, 460 cm széles, 300 cm magas pince végigfut az egész épület alatt, bejárata oldalt van, azért, hogy a pincéből a fedett tornácra át lehessen a konyha felé közlekedni. (Különben a kétszintes préházaknál a pincebejárat rendszerint elől, a homlokzati oldalon van.) Szelemenés (széles nyílású ollóval), cseréppel fedett tetőszerkezete újabb keletű. A még használatban levő préház

178. kép. A Wein-féle présház oldalnézete
Abb. 178. Seitenansicht des Kelterhauses von Wein
Abb. 177.

építési idejét stíluselemei alapján a XVIII. század végére kell helyeznünk.

Ugyancsak a pécselyi Öreghegyen áll a környéknek talán a legpolgárosultabb jellegű, városi épülethez hasonló régi présháza, egy kétszintes, aránylag jó állapotban levő, ma is használt épület (Wein tulajdonos, 1956. évi gyűjtés, 177—178. kép). Tulajdonosa a német lakosságú Vöröstón lakik. A présház előlről megtekintve szolid, mértéktartó

copf stílusú emeletes lakóház benyomását teszi. A hanyatló barokkban fogant hullámvonalas oromzatán korabeli vázák álltak (illetve egy még áll), a csúcsfal fülkéje szobor részére készülhetett. A homlokfal kockásan tagolt vakolása csak fokozza a városi jellegű, emeletes ház hatását, legalább is előlről megtekintve. Oldalról nézve azonban már egészen más képet kapunk: egyszerű, földszintes parasztház, mintha két merőben eltérő épületről lenne szó. Az oromzat hullámvonala, nemkülönben a csúcsfal vázája a XVIII. század második felére utal.

A fentebb ismertetett présházak legtöbbje korának rentábilis szőlőművelésére és építettőjének fejlett lakáskultúrájára utal, sok kétszintes (emeletes típusú) présházhoz hasonló komoly épületet a környező falvakban sehol sem találhatunk, kivéve Alsóörs ismert gótikus házát.¹¹ Úgy látszik, hogy a XVIII—XIX. század fordulóján megsaporodtak a szőlőhegyekben a kimondottan városi jellegű, művész kiemelkedő kétszintes présházak, az egyszinteseket pedig olykor árka-dos tornáccal és szobával bővítették, az ezekhez hasonló kimagasló szépségű présházak másutt nem fordulnak elő. Ugyanakkor azonban be kell vallani, hogy az építés körülményei még mindeddig ismeretlenek, s számos probléma (mint a városi polgárság, a beköltözött németek szerepe, a Balaton mellékének polgári, nemes vagy egyházi birtokosainak kiváltságos helyzete, s mindennek kihatása az építkezésre) még tisztázásra vár.¹²

Vajkai Aurél

Jegyzetek

¹ Vajkai Aurél, Présházak és pincék a XVIII. századból a Balaton északi partján. Ethnographia, 1956, 57—90.

² A szentjakabfalviak 1713-tól telepsznek le, a régi szőlő-hegyet felújítják, de idővel a szőlőművelést a saját há-tárukban feladják. Az 1777. évi urbárium szőlője alatt idegen határbelieket kell érteni (Péterdi Ottó, a Bala-ton-Felvidék német falvai, Századok, Pótfüzet, 1935, 708). — A németbarnagiak 1720—1730-ban telepsznek le, szől-eik Pécselyen vannak, 1776-ban Aszófön is. Barnagi szőlőkről csak az 1715. évi összeírás tesz említést. (u. o. 704.) — Vöröstó 1730-ban alapul, szőlőjük akkor a ha-tárban nincsen, de valamivel később szőlőt szereznek a Balaton melléki falvakban (u. o. 705—6). — A hideg-kútiak már beköltözésükkor (1751) irthattak erdőrészt („Weingarten” írtás), szőlővel próbálkozhattak. 1758-ban földesuruk biztatására Balatonfűreden hatalmaskodás-sal szőlőt foglalnak, majd a környékbeli falvak mintá-jára már korán szőlőföldet vesznek a Balaton mellé-kén, főleg Arácson. Sokat járják az arácsi utat, erre utal az „Aracserwegäcker” helynév (u. o. 700). — Az 1757-ben újraterleptült fajsziak is Arácson vettek szőlő-ke, az odavezető, sokat használt útról dűlöt is el-neveznek. („Aracserkäcker.” U. o. 697.) — Hozzátehet-jük még, hogy egyes bakonyi, Balaton-felvidéki német falvak határában ma is láthatunk szépen gondozott, egészen új szőlőtelepítéseket.

³ L. Néprajzi Értesítő 1938 (XXX), 35.

⁴ A Balaton északi partja mentén fekvő szőlőhegyek közül a legtöbb elhagyatott rompince éppen az Örvé-nyes—Balatonudvari feletti hegyekben van (1950—1956. évi gyűjtés). A szőlő síkvidék felé való törekvése talán itt érezhető a legkifejezettebben, különösen ha a közeli

Akali új síkvidéki telepítéseire gondolunk. De a sík-vidéki szőlőknek terjedését már korábban Fényes Elek is észrevette, 1842-ben megjelent Statisztikájában írja, hogy a magyar bortermelés egyik fő akadályja többek közt a „síkságon elhatalmaskodott szőlőskertek”. Példá-nak felhossa a síkvidéki Bács megyét, amit koráb-ban a Szerémség és Buda környéke, tehát a hegyvidék tartott el borral, de a szőlőskertek utóbb annyira meg-szaporodtak, hogy már 1826-ban 26 000 hold szőlő volt a megyében, igaz, hogy silányabb minőségű borhozam-mal. (Fényes Elek, Magyarország statisztikája. I. Pest. 1842. I. 144—146.)

⁵ L. Ethn. 1956, 76.

⁶ L. Ethn. 1956, 81.

⁷ Képét 1. Vajkai Aurél, Balaton melléki présházak. Bpest. 1958. 1. kép.

⁸ Képét 1. Vajkai, Balaton melléki présházak, 10. kép.

⁹ Képét 1. Ethn. 1956. (LXVII.) 75.

¹⁰ Képét 1. Vajkai, Balaton melléki présházak 14, 16. kép.

¹¹ Ethn. 1957. 87—90.

¹² Jelen tanulmány nyomdai szedése közben jelent meg Mendele Ferenc építész-mérnök cikke a Magyar Műem-lékvédelem 1959—1960 kötetében (Bpest. 1964. 167—182), „A pécselyi Öreghegy szőlőpincéi” címen. A cím téves, amennyiben nem a pécselyi Öreghegy, hanem az Aszo-fő—Udvari feletti szőlőhegyek néhány présháza szerepel a tanulmányban. Mendele közli a Vászolyi Öreghegy-ben levő Tóth Kálmán féle présház alaprajzát és hom-lokzatának képét, nemkülönben adja a leshegyi Höbel présház és az akali szőlőhegyben (Fényében) levő 1836. évi présház fényképét, a szöveg-leírásban azonban az említett objektumokról részletesebben nincsen szó.

Eine Gruppierung der Kelterhäuser kann auf verschiedenen Grundlagen (wie regionale Einheiten, geschichtlicher Stil, oder Zeitalter) vorgenommen werden. Verfasser hat sich als Grund der Gruppierung die Zeit der Herstellung genommen. So werden diesmal die Kelterhäuser des XVIII. Jahrhunderts besprochen. Über eine Gruppe derselben wurde bereits früher in *Ethnographia* 1956, Lieferung 1—2, berichtet.

Im Allgemeinen werden zwei Typen der Kelterhäuser unterschieden: ebenerdige und einstöckige Typen. Das ebenerdige Kelterhaus erinnert an das ebenerdige Bauernhaus der Dörfer; es enthält einen Raum für Kellern und einen Keller, eventuell auch noch ein Zimmer.

Bei einem selteneren Typ der Kelterhäuser befindet sich neben dem Zimmer eine kleine Diele mit schönen Arkaden und Pfeilern. Von hier öffnet sich die Tür des Kellerraumes. Im letzteren steht der Feuerherd mit seinem aus Ziegeln gebauten, trichterförmigen, sog. freien Rauchfang. Bei diesem Kellertyp mag die gewölbte Diele (Gang) und das Zimmer am Anfang des XIX. Jahrhunderts gebaut sein, der Kellerraum und der Keller stammen dagegen vermutlich aus dem XVIII. Jahrhundert.

Die schönsten Kelterhäuser findet man unter den einstöckigen Gebäuden; diese sind recht mannigfaltig und kommen den alten Wohnhäusern der Städte am nächsten. Der Charakterzug derselben besteht darin, dass sie von vorne gesehen als einstöckige, städtische Bürgerhäuser mit prächtiger Giebelwand aussehen. Von der Seite oder von hin-

ten her gesehen wirken aber elend, wie kleine, arme, ebenerdige Bauernhütten.

Ein sehr schönes Kelterhaus von mediterraner Stimmung ist das einstöckige Gebäude Abb. 175—176. Am oberen Geschoss befinden sich Stube, Küche und Stall, unten dagegen (unter dem ganzen Gebäude) ein gewölbter Keller. Die Hauptzierde des Gebäudes ist der sog. Gang (Diele), mit halbkreisförmigen Arkaden und mit dem Treppenaufgang. Ähnliche Dielen mit Arkaden sind bei den ebenerdigen Bauernhäusern der Balatongegend zu sehen.

Die beschriebenen Kelterhäuser deuten auf den rentabilen Weinbau und auf die verfeinerte Wohnungskultur ihrer Besitzer hin.

In der Wendezeit des XVIII. und XIX. Jahrhunderts vermehren sich die einstöckigen Kelterhäuser in den Weingärten bedeutend. Die ebenerdigen Kelterhäuser wurden dagegen manchmal mit einer Arkadendiele und mit einem Zimmer erweitert.

Die Umstände der Erbauung sind noch ungeklärt. Man weiss noch nicht, welchen Anteil an der Erbauung das Bürgertum der Städte, die deutschen Einwanderer, oder die weltlichen und kirchlichen Privilegierten und die Adligen hatten. Die mannigfaltigsten Kelterhäuser Ungarns sind gerade hier, im nördlichen Küstenland des Balaton zu finden. Dieser Reichtum der Formen mag hier vermutlich mit dem zivilisierten, entwickelteren Leben in Zusammenhang gestanden haben.

Aurél Vajkai

